Kovida Shloka #2 - Raghuvamsham Sarga 2 - Shloka 2

Links to the lecture and the class notes

1. Link to YouTube lecture on this shloka by Smt. Vidhya – https://www.youtube.com/watch?v=i7E8Lfb3-G0
2. Link to the YouTube playlist for Smt. Vidhya Ramesh's classes on the shlokas present in Kovida - https://www.youtube.com/playlist?list=PLTWf5ZhGT361XPs_ZVFu6docp_PVxfRbF
3. Link to the YouTube playlist for Smt. Vidhya Ramesh's classes on all shlokas in Sarga 2 - https://www.youtube.com/playlist?list=PLTWf5ZhGT362dCx4-a-wqb7f7B-Fj1SKU
4. Link to the notes from Smt. Vidhya Ramesh's classes on all shlokas in Sarga 2 - https://nivedita2015.wordpress.com/sanskrit-sessions/video-kalidasas-raghuvamsham-second-sarga-vidhya-ramesh/

Class notes for this shloka

2. श्लोकः

मूलपाठः

तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसुमपांसुलानां धुरि कीर्तनीया ।
मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ।। २.२ ।।

पदच्छेदः

तस्याः, खुरन्यासपवित्रपांसुम्, अपांसुलानाम्, धुरि, कीर्तनीया, मार्गम्, मनुष्येश्वरधर्मपत्नी, श्रुतेः, इव, अर्थम्, स्मृतिः, अन्वगच्छत्

अन्वयार्थः

- अपांसुलानाम् = पतिव्रतानाम्
- धुरि = अग्रे
- कीर्तनीया = परिगणनीया
- मनुष्येश्वरधर्मपत्नी = नरपतेः भार्या
- तस्याः = धेन्वाः
- खुरन्यासपवित्रपांसुं मार्गम् = = खुराणां स्थापनेन (पदार्पणैः) यस्य धूलयः पवित्राः सञ्जाताः, तं मार्गम्
- स्मृतिः श्रुतेः अर्थम् इव = स्मृतिवाक्यं श्रुतिवाक्यं यथा अनुसरति
- अन्वगच्छत् = अन्वसरत् ।

अन्वयः

अपांसुलानां धुरि कीर्तनीया मनुष्येश्वरधर्मपत्नी खुरन्यासपवित्रपांसुं तस्याः मार्गम् स्मृतिः श्रुतेः अर्थम् इव अन्वगच्छत् ।

आकाङ्क्षा

- अन्वगच्छत्
    - का अन्वगच्छत् ? मनुष्येश्वरधर्मपत्नी
        - कीदृशी मनुष्येश्वरधर्मपत्नी ? कीर्तनीया
        - कुत्र कीर्तनीया ? धुरि
            - कासां धुरि? अपांसुलानाम्
        - कम् अन्वगच्छत् ? मार्गम्
            - कीदृशं मार्गम् ? खुरन्यासपवित्रपांसुम्
            - कस्याः मार्गम् ? तस्याः
        - कथमिव अन्वगच्छत् ? स्मृतिः श्रुतेः अर्थम् इव

तात्पर्यम्

सुदक्षिणया अर्पिते गन्धमाल्ये प्रतिगृहीतवती धेनुः स्वखुरैः स्पृष्टां मार्गधूलिं पवित्रीकुर्वाणा वनाय प्रस्थिता । यथा स्मृतिः श्रुतिभिः निर्दिष्टम् अर्थम् एव अनुसरति तथा अपांसुला सुदक्षिणा गोखुरैः क्षुण्णं पांसुपवित्रं तं मार्गम् अन्वसरत्। पांसुलपथे स्थितापि सा अपांसुला इति भावः ।

पदविवरणम्

- अन्वगच्छत् = अनु + अगच्छत्, अनु + गम् “गमॄं गतौ”, परस्मैपदी, गणः भ्वादिः, लङ् लकारः । अगच्छत्, अगच्छताम्, अगच्छन् ।
- अपांसुलानाम्
    - पांसुलाः = पांसवः (दोषाः) आसां सन्ति इति पांसुलाः (स्वैरिण्यः)
    - अपांसुलानाम् = न पांसुलाः, अपांसुलाः, तासाम् ।
- खुरन्यासपवित्रपांसुम्
    - खुरन्यासः = खुराणां न्यासः
    - पांसुः = उकारान्तः पुल्लिङ्गः, “रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना न द्वयो रजः” इत्यमरः । रेणुः स्त्रीपूंसयोः । धूलिः स्त्रियाम् । पांशुः/ पांसुः पुंसि । रजः क्लीबे ।
    - खुरन्यासपवित्रपांसुम् = खुरन्यासैः पवित्राः पांसवः यस्य सः खुरन्यासपवित्रपांसुः (मार्गः), तम् ।
- मनुष्येश्वरधर्मपत्नी

- मनुष्येश्वरः = मनुष्याणाम् ईश्वरः
- पत्नी = पत्युः यज्ञे संयोगो यया
- धर्मपत्नी = (१) धर्मस्य पत्नी (धर्मस्य संबन्धिनी पत्नी) (२) धर्माय पत्नी (धर्मार्थं पत्नी)
- मनुष्येश्वरधर्मपत्नी = मनुष्येश्वरस्य धर्मपत्नी

अलङ्कारः

- 'श्रुतेः इव अर्थम् स्मृतिः' इत्यत्र उपमालङ्कारः । Note स्त्रीलिङ्ग words श्रुतिः and स्मृतिः have been used for comparison with Nandinee and Sudhakshinaa. Also note similar choice of appropriate words in RV Sarga1.1, in using the स्त्रीलिङ्ग word वाक् with the पुल्लिङ्ग word अर्थः for comparison with मातापितरौ ।
- 'पांसुलपथप्रवृत्तौ अपि अपांसुला' इति विरोधालङ्कारः - Though Sudakshina is going in the path filled with **dust**, she is **untainted**. Hence there is Virodhaalankaara.

छन्दः

- वृत्तम् - उपजातिः । इन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्रा च इति वृत्तद्वयमपि त्रिष्टुब्भेदान्तर्भूतम् । विस्तरेण ज्ञातुं प्रथमश्लोकं वा अत्र वा https://niveditawordpress.com/chandas-2/#upajaatih पश्यतु ।

Word-Meaning

- मनुष्येश्वरधर्मपत्नी = The dharmic (धर्म) wife (पत्नी) of King Dileepa, the lord (ईश्वर) of the people (मनुष्य)
    - कीर्तनीया = one who is worthy of being praised
        - धुरि = in the forefront (धुर्)
        - अपांसुलानाम् = among the chaste women (अपांसुला)
    - अन्वगच्छत् = closely followed
    - मार्गम् = the path
        - तस्याः = of her (सा), Nandinee
        - खुरन्यासपवित्रपांसुम् = that path whose dust (पांसु) has been sanctified (पवित्र) due to the placing (न्यास) of hoves (खुर) of Nandinee
    - श्रुतेः अर्थं स्मृतिः इव = like the meaning (अर्थ) of the Shrutis (श्रुति), the Vedic revelations are followed by the smRti (स्मृति)